

**ARQUEOLOGIA DE LA BATALLA DE CATALUNYA (1939).
EXCAVACIONS D'UN TRAM DE LA LÍNIA DEFENSIVA L-3 A SUBIRATS
(ALT PENEDEÈS, BARCELONA).**

**ARCHAEOLOGY OF THE BATTLE OF CATALONIA (1939). EXCAVATIONS OF A
SECTION OF THE DEFENSIVE LINE L-3 IN SUBIRATS (ALT PENEDEÈS, BARCELONA).**

M. Carmen Rojo-Ariza^{1*}, Ramon Arnabat Mata^{**},
Gemma Cardona-Gómez*, David Íñiguez-Gràcia*,
Ignasi Fernández-Aubareda^{***}

*Grup de recerca DIDPATRI (SGR 2009-00245)
Departament de Didàctica de les Ciències Socials
Facultat de Formació del Professorat
Passeig de la Vall d'Hebron, 171
Despatx 115, Planta 1, Edifici de Llevant
Universitat de Barcelona. 08035. Barcelona
maycarojoar@ub.edu, gemma.cardona@ub.edu, dd.iniguez@gmail.com.

** Departament d'Història i Història de l'Art
Facultat de Lletres Universitat Rovira i Virgili
Avinguda Catalunya, 35. 43002
ramon.arnabat@urv.cat.

***Arqueòleg
c/ Carles Riba, 3. 08720.
Vilafranca del Penedès. Barcelona.
ifernaubareda@gmail.com

Rebut: 30/10/2010
Acceptat: 08/11/2010

Resum

En aquest article descrivim els resultats de la intervenció arqueològica realitzada en les restes de les estructures defensives de la Guerra Civil espanyola al poble de Sant Pau d'Ordal, Subirats (Alt Penedès, Barcelona) que van estar operatives en les darreres fases del conflicte a Catalunya (gener de 1939). Tot i l'elevat nombre d'aquestes, cap dels elements excavats proporcionà un nombre significatiu de materials de l'època. Per això, reflexionem també aquí sobre la problemàtica de l'escàs grau de protecció del patrimoni arqueològic de la Guerra Civil.

Paraules clau: Arqueologia del conflicte, Batalla de Catalunya, trinxeres, niu de metralladora, espoli.

---

¹ Becària programa FPU 2010-2014, Ministeri d'Educació.

Abstract

In this paper we report the results of the archaeological intervention carried out on the remains of defensive structures from Spanish Civil War in the village of Sant Pau d'Ordal, Subirats (Alt Penedès, Barcelona) that were operational in the latter stages of the conflict in Catalonia (January 1939). Despite their high number, none of the items excavated provided a significant number of materials from the period. So here also it is reflected on the problem of the low level of protection of the archaeological heritage of the Spanish Civil War.

Key words: Archaeology of conflict, Battle of Catalonia, trenches, pillbox, spoil.

Sumari: Introducció, Situació, Descobriment i treballs arqueològics, La prospecció amb detector de metalls, L'excavació arqueològica, Els esdeveniments històrics, Conclusions.

La recuperació de la materialitat de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), en aquest cas l'excavació d'un niu de metralladora, que formava part del tram de la línia defensiva de la L-3 que passava pel Pago, Subirats (Alt Penedès, Barcelona), com a exemple de participació activa de l'arqueologia en la construcció de la memòria col·lectiva.

Introducció

En relació a la museïtzació dels camps de batalla, el grup de recerca DidPatri (Didàctica i Patrimoni) (SGR 2009-00245) ha vingut desenvolupant una línia d'investigació que té com a objectiu l'estudi d'aquests espais de conflicte tot partint de la base que la guerra és una part inherent de qualsevol procés històric i que, per tant, obviar-la és córrer el risc de caure en una praxis acientífica sobre la percepció del passat (Hernández Cardona, 2007: 8-11). L'estudi dels camps de batalla i d'altres tipus d'espais de conflicte des d'una perspectiva arqueològica i ahora la seva catalogació i preservació sorgeix en relació a l'increment de les visites turístiques a aquests elements patrimonials; la seva complexitat exigeix que la seva posada en valor, i consegüentment una correcta presentació a un públic d'ampli espectre, passi necessàriament per la seva comprensió des d'un punt de vista històric-arqueològic i això significa tenir en compte multitud de variables (històriques, geogràfiques, econòmiques, sociològiques, etc.)². L'excavació és, doncs, una part més del procés de recerca que ha de conduir a una correcta interpretació, o si més no a noves hipòtesis i plantejaments de recerca, de les batalles i altres tipus de conflictes. No en va, des del punt de vista de la recerca, l'excavació d'un camp de batalla i, per extensió, de qualsevol espai de conflicte resulta de gran utilitat perquè, d'una banda, aporta en general interessants dades que poden matissar i, per què no, corregir les informacions procedents d'altres fonts

² Per a més informació sobre la recerca dels camps de batalla en relació a les propostes de museïtzació i didàctica del patrimoni, *vid.* Rubio Campillo, 2009a; Coma Quintana & Rojo Ariza, 2010.

històriques, com per exemples les escrites, i, d'una altra, permet localitzar aquest tipus de jaciment³.

Exemple d'aquesta concepció de l'arqueologia, la didàctica del patrimoni i la museografia/museologia que el grup ha impulsat són els projectes que s'han realitzat a l'entorn del patrimoni arqueològic de la Guerra de Successió (1700-1714) i la Guerra Civil espanyola (1936-1939). A fi i efecte de generar un corpus metodològic i teòric a l'entorn dels espais de conflicte que permeti entendre, d'una banda, la seva dimensió històrica i, d'una altra, generar propostes de turisme cultural, s'han excavat els camps de batalla d'Almenar (1710), Cardedeu (1808), Talamanca (1714) i Prats de Rei (1711) així com diversos camps d'aviació republicans de la 3a Regió Aèria (1938), concretament els de Cardedeu, Els Monjos, Santa Oliva, Pacs i Sabanell situats en territori català.

La intervenció arqueològica en les restes de la línia defensiva L-3 conservada a Subirats (Alt Penedès, Barcelona) que aquí presentem parteix d'aquesta concepció de la recerca en els espais de conflicte que es basa fonamentalment en la següent premissa: la materialitat del conflicte no pot ser obviada quan s'afronta un estudi de qualsevol manifestació de la violència (Schofield,

³ Una de les característiques inherents a l'estudi dels camps de batalla i, de manera general, a altres espais de conflicte són els problemes de localització amb precisió en part perquè es tracta d'un tipus de jaciment que deixa molt poques restes materials. De fet, a vegades són resultat d'enfrontaments de poques hores. A això cal sumar, a més, la problemàtica de les fonts textuais: sovint són poques i partidistes. D'aquesta manera, basar l'anàlisi d'un batalla, o bé d'altres manifestacions del conflicte, només en aquestes pot resultar en una visió esbiaixada de la història (Quesada Sanz, 2008: 26; Rubio Campillo, 2009a: 69).

2005), com és, en el cas que ens ocupa, la Guerra Civil espanyola (1936-1939) (a partir d'ara GCE). En aquest cas, ens interessava, a més, mostrar un exemple de la diversitat dels espais de conflicte que configuren els escenaris de la guerra de 1936-1939 que varien segons els combats, les campanyes i els fets condicionants que imposa la dinàmica de la mateixa guerra (Alonso, 2008: 296-297). Subirats és un bon exemple de la individualitat i particularitat de cada zona o context de la GCE; contràriament a la imatge d'imponents trinxeres que s'ha llegat a l'imaginari col·lectiu, les estructures defensives aquí conservades evidencien una ràpida construcció, tal com es mostra a la figura 1. A més, com més endavant ensenyarem, això ja pressuposa que una bona part, si no la totalitat, dels materials associats a aquestes estructures seran de caràcter bèl·lic, essent probablement gairebé absents els referents a la vida quotidiana, ja que en aquesta zona el front no es va estabilitzar durant mesos i mesos -com va ocórrer, per exemple, a Madrid en els primers mesos de la guerra- (González Ruibal *et al.* 2010), sinó que es va produir un avançament ràpid de l'exèrcit sublevat.

Figura 1: Tram de trinxera conservat a la zona del Portatge (dit Pago), Subirats (Alt Penedès, Barcelona).

Els treballs arqueològics d'aquest espai responien també a una iniciativa patrimonial impulsada conjuntament per Antoni Soler Vendrell, alcalde de Subirats, i l'Institut d'Estudis Penedesencs (IEP) en el marc del projecte "Tots els Noms" (www.totselsnoms.org) de recuperació de la memòria històrica del període 1931-1978 al Penedès. Així doncs, el motiu pel qual excàvarem aquestes tram de la línia defensiva L-3 fou en última instància per l'interès d'aquests per crear un itinerari cultural a l'entorn dels vestigis de la guerra. Aquest fet ens obligava a documentar i excavar aquestes estructures.

Situació

Les restes defensives de la L-3 estan situades al llogaret del Pago (també dit el Portatge)⁴ a l'E de Sant Pau d'Ordal, en el quadrant SW del terme municipal de Subirats (Alt Penedès, Barcelona), prop de la nacional N-340 (fig. 2). Així, aquesta proximitat a dita carretera, que constitueix la principal via de comunicació a Barcelona, fa d'aquest emplaçament una posició estratègica i explica en bona mesura la decisió del govern republicà de fortificar aquesta zona i, per tant, l'existència aquí de restes de la GCE. També cal dir que les estructures excavadades tenen un ampli control visual de la N-340 i, consegüentment, d'una les principals vies d'accés a la capital catalana. A més, cal tenir en compte dos aspectes rellevants que feien d'interès una intervenció arqueològica en aquest espai. D'una banda, la zona està ocupada per les darreres

4 Coordenades geogràfiques del nucli: x: 400917.9m / y: 4582390.4m, extrems de: <http://www.icc.cat/vissir2/?lang=ca_ES&toponim=pago&zoom=6&lat=45.82377.87&lon=401180.42&la> (Consulta: 31 de gener de 2011).

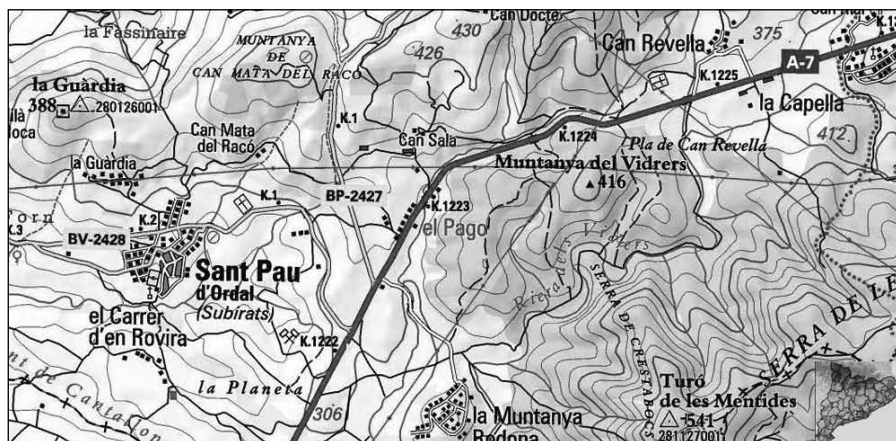

Figura 2: Ubicació de El Pago, Subirats (Alt Penedès, Barcelona) (Fonts: ICC).

estribacions del Massís Garraf-Ordal: la seva orografia abrupte juntament amb la seva altura, convertien aquest espai en un lloc idoni per la situació de posicions militars. D'altra banda, no estava afectada pels treballs agrícoles i, de fet, els terrenys que ocupen avui dia són d'ús predominantment forestal (alternant formacions forestals amb formacions arbustives).

D'aquesta manera, tot i que es tractava d'un tipus d'estructures força improvisades –i de naturalesa perible-, la no afectació d'aquesta zona per l'especulació urbanística, que forma part del Pla d'Espais Naturals de Catalunya (PEIN), feia de l'excavació de la batalla de l'Ordal (22/23-01-1939)⁵ un lloc modèlic per implantar, en general, la metodologia de l'arqueologia del conflicte i, de manera concreta, la d'altres experiències a l'entorn de la GCE (González-Ruibal, 2008; Álvarez Martínez, 2010; Coma Quintana &

Rojo Ariza, 2010; González-Ruibal, 2009; González-Ruibal *et al.* 2010; Pascual García, 2010; Almansa Sánchez, 2010).

Descobriments i treballs arqueològics

Tot i que aquestes restes van passar molt desapercebudes fins a la seva descoberta ara fa tres anys, el cert és que els veïns de Sant Pau d'Ordal (sobretot els del nucli de el Pago més propers a l'escenari dels esdeveniments) ja coneixien per testimonis orals i estudis d'historiadors adscrits a l'Institut d'Estudis Penedesenc (IEP) l'existència de combats el gener de 1939. De fet, un exemple de la imprecisa del conflicte que encara es conserva a dia d'avui és l'impacte de metralla que s'observa en una finestra d'una de les cases del Pago (fig. 3). Per tot plegat, des de març de 2007, un grup d'aficionats va procedir al reconeixement de la zona boscosa adjacent a l'esmentat llogaret on trobaren les restes de trinxeres, parapets, nius d'ametralladores així com de "divers material de guerra tal com bales, cartutxos, granades, insígnies, etc." (González, 2010).

⁵ Aquesta escomesa s'emmarca dins la Batalla de Catalunya, per a més informació, *vid.* l'apartat "Context històric" dins d'aquest mateix article.

Figura 3: Fotografia que mostra l'impacte de metralla en la reixa una finestra d'una de les cases de El Pago, Subirats (Alt Penedès, Barcelona).

Posteriorment, a finals del 2009, l'Ajuntament i l'Institut d'Estudis Penedesencs encarregà al grup de recerca DidPatri una intervenció arqueològica i museogràfica com a part d'un projecte de revalorització i dinamització del patrimoni arqueològic de la GCE a Subirats, que preveia la creació d'una ruta dels escenaris de la batalla de l'Ordal. Llavors s'iniciaren els tràmits al Servei d'Arqueologia i Paleontologia (Expedient 437 K121 N-790-2010/1-5588) (Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació) per rebre el permís pertinent i començar els treballs d'intervenció arqueològica.

Prèviament a la intervenció es va realitzar l'aixecament topogràfic i posicionament (fig. 4), a escala 1/500 i 1/250, amb corbes de nivell amb equidistància de 1 metre, de les diverses estructures: les línies de trinxera i nius de metralladora. Tot plegat, permetia disposar d'una eina que possibilitava tenir una visió global de totes les estructures que conformaven el conjunt defensiu (en aquest tram de la L-3).

Les tasques d'excavació es van realitzar el juliol i el setembre de 2010. En una primera fase, la de juliol, un equip amb experiència

en intervencions arqueològiques en camps de batalla va prospectar amb mitjans de detecció geomagnètica (detectors de metalls) al cantó dret de la carretera N-340, concretament a l'esmentada zona del Pago. L'objectiu fonamental d'aquests primers treballs arqueològics era, d'una banda, documentar la presència de materials relatius al conflicte i, d'una altra, escollir les estructures susceptibles de ser excavades. Cal dir, però, que, malgrat la previsió d'una campanya llarga de prospeccions, que s'havia d'estendre aproximadament unes dues setmanes, aquesta va quedar reduïda a una jornada donat l'abast de l'activitat furtiva amb detectores de metalls que ha comportat l'arrassament total de la potència material del jaciment. La segona fase, desenvolupada entre el 6 i el 10 de setembre de 2010, va consistir en l'excavació de dos elements estructurals de la GCE. Decidírem intervenir en una trinxera i un niu de metralladora que van ser anomenats respectivament *trinx-01* i *niu-01*. Com ja hem indicat en algun moment del present text, l'objectiu d'aquest projecte era (i és) mostrar el potencial científic de l'arqueologia del conflicte contemporani a partir de la intervenció arqueològica en una batalla, com és la de l'Ordal, força desconeguda, de la qual no disposem excessivament d'un gran nombre de fonts oral i escrites. Coneixem, però, de manera general, el context en què s'emmarca: l'anomenada Campanya de Catalunya.

La prospecció amb detector de metalls

L'excavació es va veure precedida per una prospecció geomagnètica intensiva amb detectores de metalls que seguia les pautes metodològiques establertes a estudis precedents de l'equip en altres espais de

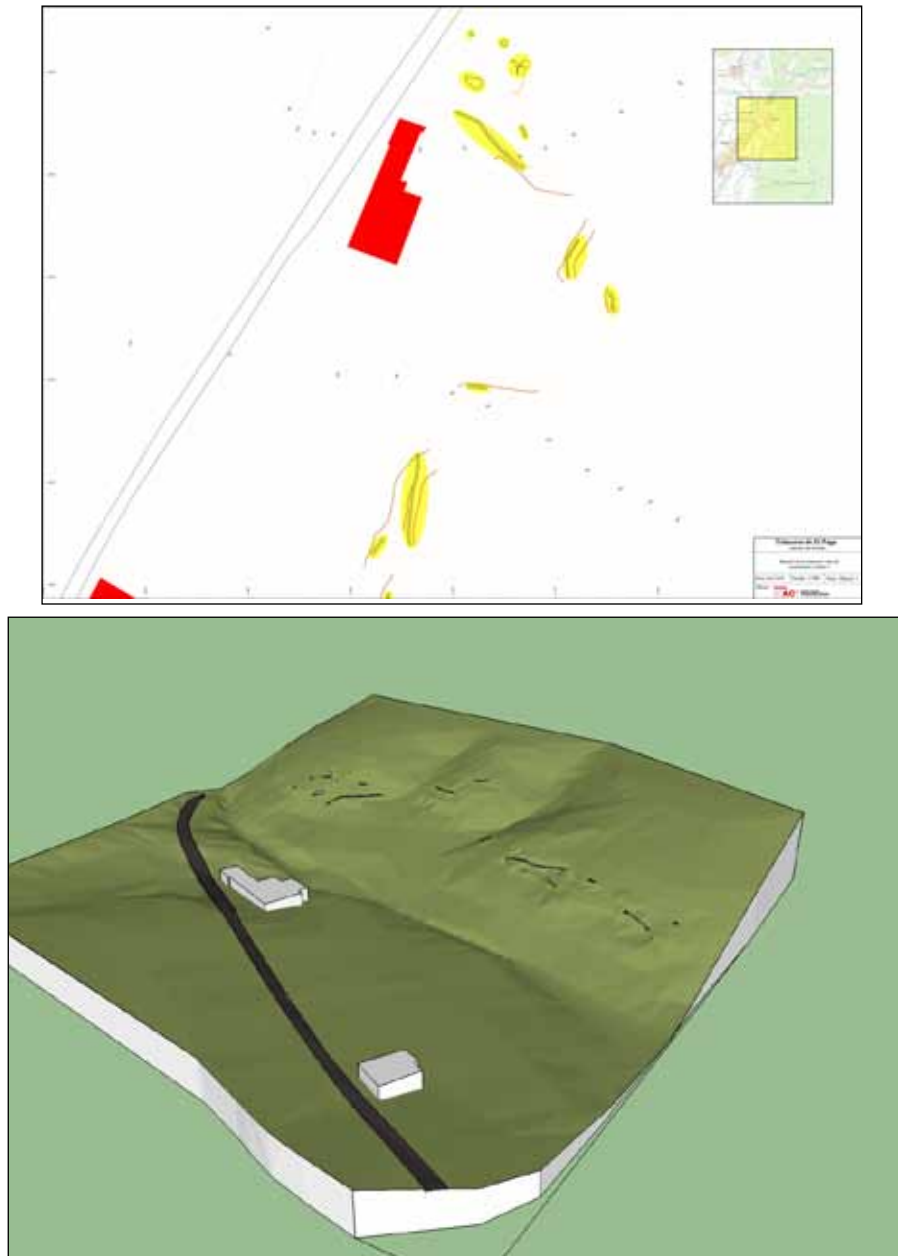

Figura 4: Posicionament topogràfic on apareix la situació de les trinxeres i nius de metralladora visibles a la zona de El Pago, Subirats (Alt Penedès).

conflicte, que ja s'han indicat en apartats previs⁶. Totes aquestes intervencions s'inspiren, al seu torn, en els estudis des d'una perspectiva material a l'entorn dels espais de conflicte vinculats a la Guerra de Secessió americana que sorgeixen cap als 80' als Estats Units, essent el cas més paradigmàtic el projecte *Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Big Horn* (Scott et al.1989)⁷; aquí es va dur a terme l'estudi de la batalla a partir de les restes humanes, els materials recuperats en l'excavació, la balística, el paisatge i, amés, la geologia. També es va incorporar la informació extreta de la cartografia i les fonts escrites, com ara, memòries, cartes, etcètera.

Es tracta d'un *corpus metodològic* basat en l'ús dels detectors de metalls -indispensable en aquest tipus de jaciments (Connor & Scoot, 1998) - i sistemes de posicionament global (*Global Positioning Systems*, a partir d'ara GPS) que permeten incloure la posició exacta dels objectes recuperats, amb marge d'error de 3 a 7m (fig. 5). Tot plegat constitueix la base de l'anàlisi espacial, mitjançant l'ús de sistemes d'informació geogràfica (a partir d'ara SIG).

6 Podeu consultar els resultats d'aquestes intervencions al portal web Polemos <<http://www.polemos.org/>> (Consulta: 31 de gener de 2011).

7 La importància d'aquesta excavació és ben reconeguda per la majoria d'arqueòlegs del conflicte i així s'afirma en l'editorial del primer volum del *Journal of Conflict Archaeology*: "Although some battlefield archaeology was carried out in the UK at an early date, and the pioneering work of Newman (1981) at Marston Moor in the 1970s is notable here, it is to the USA that we must look for the most influential bench-mark. We refer here of course to the work by Scott, Fox et al. (1989) carried out at the Little Bighorn, which has continued from 1983 up to the present day. It was the Little Bighorn that really put the subject on the map, both academic and popular." (Pollard & Banks, 2005: iv).

Figura 5: Arqueòleg del DidPatri equipat amb detector de metall i GPS prospectant el camp de batalla de l'Ordal.

L'equip va prospectar la zona del camp de batalla mitjançant detectors de metalls per tal de recollir materials metàl·lics que podien ser restes de metralla, bales, beines, etc (fig. 6). Cal dir, a més, que en el cas d'aquesta intervenció es va establir una prospecció de caràcter orgànic que és l'utilitzada en espais de conflicte quan l'orografia abrupte del terreny i altres impediments (la massa forestal en aquest cas) impedeixen establir transectes lineals i, d'aquesta manera, la inspecció es redueix només al treball de camp en el 100% d'àrees accessibles (Rubio Campillo, 2009b: 29). Quant al mètode de registre, aquest es basava en l'ús d'aparells GPS. Cada equip comptava amb un aparell per tal de georeferenciar de totes les troballes així com el recorregut

dels equips de prospecció⁸. Quan el detector assenyalava la presència d'un objecte metàl·lic aquest s'excavava i es guardava individualitzat, això és, en una petita bossa amb fitxa que incloïa les dades més rellevants de la peça (jaciment, GPS, dia, hora, *waypoint* designat per l'aparell, tipus d'objecte i altres informacions rellevants que es puguin determinar a camp)⁹.

Figura 6: Fragment d'espoleta d'un d'artilleria localitzat en la intervenció arqueològica a El Pago, Subirats (Alt Penedès).

Donades les característiques del terreny i les poques modificacions agressives que el camp de batalla havia sofert en els darrers decennis, es preveia una intervenció similar a la duta a terme a Talamanca que tenia unes característiques similars (Santacana Mestre, 2008; Rubio Campillo 2009b): amb materials *in situ* però en aquest cas, en concret, en relació a estructures defensives. Tot i això, en la prospecció amb detectors de metalls s'evidencià que l'intensiva activitat

furtiva havia acabat quasi amb la totalitat de la potència material; es van recuperar un total de dotze objectes (en la seva majoria adscrits a la guerra de 1936-39): sobretot, fragments de metralla i una bala. Això ens fa possible hipotetitzar el següent: que el registre material en sí estava *in situ* ni contaminat per activitats antròpiques posteriors, cosa que ja intuïem des d'un inici. Això en teoria permet l'aplicació de la metodologia de l'arqueologia del conflicte en un espai de dimensions controlables i validar així les informacions procedent de les fonts orals i textuals.

Tanmateix, cal tenir en compte que el tipus de jaciment que ens ocupa es veu especialment afectat per l'activitat furtiva i sovint hi ha buits d'informació en el registre material o, com el nostre cas, el seu arrassament total; una situació ja de per si delicada en qualsevol tipus de jaciment arqueològic (hàbitat, necròpolis, etc.) de qualsevol adscripció que s'agreuja més si tenim en compte els següents dos factors:

- 1) cada batalla és un esdeveniment únic i irrepetible, consegüentment cada espai de conflicte és convertit en un *unicum* històric, d'aquesta manera, la seva pèrdua constitueix un dany irremparable;
- 2) les restes arqueològiques vinculades del conflicte en qualsevol de les seves manifestacions –fortificacions, paisatges, cultura material, etc.– estan, en general, força al marge de la legislació patrimonial cosa que, en el cas dels objectes, afavoreix activitats com el furtivisme, col·leccionisme, mercat negre, etc.

⁸ Això és perquè tots els aparells estaven configurats per guardar la posició de l'equip de prospecció cada 15 segons, generant d'aquesta manera una sèrie de *tracks* que mostren les rutes seguides pels arqueòlegs.

⁹ Per a més informació sobre la metodologia de l'arqueologia del conflicte *vid.* Sutherland & Holst, 2005; Rubio Campillo, 2009b.

L'excavació arqueològica

Decidírem excavar dos elements –un tram de trinxera i un niu de metralladora– que podien ser susceptibles d'una intervenció museogràfica per la seva relativa fàcil accessibilitat; no en va, l'objectiu últim d'aquesta excavació era la revalorització del patrimoni arqueològic de la GCE del municipi així com la creació d'una possible ruta d'espais d'aquest esdeveniment dins la Batalla de Catalunya (1939), conseqüentment, calia dur a terme una intervenció que facilités la comprensió del conjunt i que possés en relació cultura material/fons orals i textuais/estructures.

Es van plantejar dos sectors d'excavació anomenats Sector 01 i Sector 02. Malgrat que tant el tram de trinxera escollit com el niu de metralladora es trobaven a la vessant nord-oest de la Muntanya dels Vidriers amb un control visual total de la N-340 (tot i la vegetació existent actualment al Sector 02), triàrem treballar per sectors per un motiu pragmàtic d'economització dels esforços a l'hora de realitzar les tasques arqueològiques; les estructures escollides a excavar, de fet, estaven situades a una distància suficientment llarga com per a què fossin necessaris dos equips de treballs i, al mateix temps, l'orografia de la zona en aquesta vessant de la muntanya ralentia els desplaçaments i les tasques de l'equip i dificultava el maneig dels carretons i les eines pesades. Alhora, aquesta zonificació ens facilitava els treballs de tractament de la informació posteriors a la intervenció arqueològica.

En el cas de la trinxera, s'excavà exclusivament l'interior d'aquesta, mentre que en el niu de metralladora també s'optà

per intervenir la zona del voltant. El procés d'excavació es va dur a terme seguint la metodologia proposada per Edward C. Harris i Andrea Carandini (Harris, 1979; Carandini, 1997), això és, per la documentació d'elements constructius i estrats emprant una numeració correlativa d'aquests (tenint en compte també el sector en què s'estigués intervenint), i que s'han anomenat "unitats estratigràfiques" (UEs). el primer número de cada unitat estratigràfica correspon al número del sector (1 o 2) i, a continuació, un número de tres xifres identifica a cada unitat estratigràfica.

El registre de les troballes es va plantejar, en principi, fer-lo tridimensionalment i en els plànols que es dibuixaven a escala 1/20 o 1/50, utilitzant fitxes que incloïen sigla, categoria de l'objecte, descripció de l'objecte, cota i orientació, orientació del bussament i intensitat del bussament, amb la intenció de seguir la metodologia proposada en experiències prèvies a l'entorn d'aquest tipus de jaciments (González-Ruibal *et al.* 2010: 130; Álvarez Martínez & Requejo Pagés, 2008: 97-98). Convé dir, però, que materialment les estructures intervingudes estaven molt arrasades. Això ens va portar a una reflexió sobre: fins a quin punt existeix un buit en el marc legal a l'entorn del patrimoni que deixa desprotegides les restes de la GCE?; i, sobretot, des d'un perspectiva científica i històrica, quines implicacions té l'espoli en aquest tipus de jaciments?

L'excavació del sector 01

Els treballs arqueològics en l'excavació es van centrar aquí en l'excavació d'una trinxera que havia d'ésser posteriorment objecte d'una intervenció museogràfica (fig.

Figura 7: Excavació de la trinxera del sector 01 on s'aprecia la visió de la N-340 des d'aquesta. També es pot veure la UE 1002 (el mur de contenció del camí).

7; fig. 8). Documentarem també una altra trinxera així com un possible embut fruit d'un impacte de bomba. A continuació detallarem les unitats estratigràfiques documentades:

Unitat estratigràfica 1000. Nivell d'humus, de textura flonja i compactació baixa. Color marró fosc. Presència d'un nombre rellevant de blocs de pedres, probablement derivades de l'esfondrament del marge de camí. Corresponent segurament al nivell superficial resultant d'una colmatació amb aportacions.

Unitat estratigràfica 1001. Estrat negatiu que es correspon al rasa de construcció de la trinxera. Corresponent a l'excavació del nivell geològic per definir les parets de l'estructura. Els límits pel cantó W no estan clar perquè els cobreix 1003.

Unitat estratigràfica 1002. Possible marge (i mur de contenció) d'un antic camí Consisteix

en un mur de pedres que se superposa a la UE 1001. Segurament les pedres que apareixen en el reompliment fruit de la colmatació de la trinxera és resultat de l'esfondrament d'aquest mur.

Unitat estratigràfica 1003. Nivell format per humus, de textura flonja i compactació baixa que cobreix part del límits de la UE 1001. Talús possiblement resultat de processos de colmatació amb aportacions naturals.

Unitat estratigràfica 1004. Nivell format per sorres, força compacte (fig. 9). Color groguenc i vermellós, resultat d'un procés de rubefacció del sediment, possiblement un impacte bomba com semblen indicar les restes

Figura 8: Vista de la trinxera des del S.

Figura 9: Detall de la UE 1004 on s'observa la coloració groga i rogenca, fruit segurament d'un procés de rubefacció tipus impacte de bomba.

de metralla trobades a la vora, tot i que no al mateix nivell. En contacte amb la UE 1001, el límits són força clars.

L'excavació del sector 02

Es va excavar un niu de metralladora en òptim estat de conservació (fig. 10). També es té prevista la intervenció museogràfica en aquest element.

Documentarem les següents unitats estratigràfiques:

Unitat estratigràfica 2000. Estrat d'humus natural, de textura flonja. Color marró fosc. Cobria part del mur (UEs: 2001; M-2002; M-2003; 2004) així l'interior del niu de metralladora. Corresponen segurament al nivell superficial resultant d'una colmatació amb aportacions naturals.

Unitat estratigràfica 2001. Estrat de gravetes, amb una potència escassa (2-4cm); textura gravosa i situat a l'interior del niu de metralladora, cobert per la UE 2000. Presenta una tonalitat vermellosa, similar al de la UE 2004.

Unitat estratigràfica 2002. Mur realitzant amb pedra seca, en un estat de conservació òptim. En alguns punts està cobert per 2004,

Figura 10: Vista del niu de metralladora des del S.

que indica segurament la presència de sacs terrers.

Unitat estratigràfica 2003. Possible talús format per blocs de pedra i que s'adossa al M-2002. Tot i això, no es pot descartar que, per la disposició de les pedres, possiblement formi part d'un enderroc. A l'espera d'una altra intervenció no se li atribueix una funcionalitat clara.

Unitat estratigràfica 2004. Estrat de gravetes (fig. 11), de textura molt compacta, que cobreix alguns punts de M-2002; possiblement el sediment es correspongui a l'imprompta de sacs terrers, l'ús dels quals era força habitual en aquest tipus d'estructures.

Els esdeveniments històrics¹⁰

Tot i l'opinió generalitzada sobre l'anomenada Campanya de Catalunya, coincideix amb la que va escriure l'historiador Hugh Thomas: "un desfile de la victoria, precedido de una desbandada", el cert és que també cal recordar l'heroica i solidaria resistència d'alguns soldats i companyies republicanes per tal de retardar el màxim possible l'avanç de les tropes franquistes, i donar temps a una retirada més o menys ordenada dels efectius militars republicans i dels milers de civils que a peu o en carros es dirigien cap al nord, primer a Barcelona i després a la frontera francesa.

El 23 de desembre de 1938, amb les primeres canonades al front de Serós, s'inicià l'anomenada Campanya de Catalunya que va cloure el 13 de febrer de 1939, quan el darrer refugià passà la frontera francesa. Les tropes franquistes iniciaren l'ofensiva

Figura 11: Detall de la UE 2004 composta per sediments gravosos molt compactats que indiquen la presència de sacs terrers.

amb superioritat militar, tant d'homes, com de material de guerra. Aquestes forces formaven l'anomenat *Exèrcit del Nord* a les ordres del general Dávila, en el qual estaven inclosos el *Cos d'Exèrcit Marroquí*, amb la 13, 50 i 105 divisió, dirigit pel general Yagüe; i el *Cos d'Exèrcit de Navarra*, amb la 4 i 5 divisió i el CTV italià, dirigides per José Solchaga que passaren pel Penedès. Les forces republicanes formaven el *Grup d'Exercits de la Regió Oriental* (GERO) dirigit pel general Hernández Saravia, i integrat per l'*Exèrcit de l'Est* i per l'*Exèrcit de l'Ebre*. Aquest darrer, format pel Vè, XIIè, XVè i XXIVè cossos d'exèrcit, fou el que actuà pel Penedès i comarques veïnes¹¹.

El front al Penedès

Des de mitjans de gener, una corrua de refugiats, civils i soldats en retirada, desbandada, o deserció, marxaren per les carreteres cap a Barcelona. S'emportaven tot tipus de trastos que anaven abandonant progressivament a mesura que el viatge

¹¹ Les principals aportacions sobre la Campanya de Catalunya i que aporten informació sobre els fets relatats en aquest article les trobem a Lister, 1966; Martínez Bande, 1979; Martínez Reverte, 2006; Mezquida, 1994; Perarnau, 1989; Tagüeña Lacorte, 1973; Solé Sabaté, 1987; Villarroya, 2004..

¹⁰ Apartat realitzat per l'historiador R. Amabat Mata.

es feia llarg i passat. El dia 15 de gener, al seu pas pel Penedès, la filera de refugiats va ser atacada per l'aviació franquista que bombardejà i metrallà sense pietat els desvalguts que intentaven fugir: homes vells, dones, nens, animals,... (des de Torredembarra als Monjos). Uns dels atacs es produí entre l'Arboç i els Monjos, i el fotògraf Robert Capa en va deixar testimoni gràfic (Querol, 2006). Mentrestant, el gruix de l'exèrcit republicà estava dividit entre els que defensaven algunes de les posicions de la L-2 al Gaià, els que es preparen a fer-ho a la seva rereguarda (la L-3 a Subirats) i els que es retiraven en desbandada. Els plans de Rojo, cap de l'Estat Major de l'exèrcit republicà, era el de formar diverses línies defensives en cercle que pivotessin sobre Barcelona. Una d'aquestes era la L-3 que havia d'anar del Pirineu a Igualada i un cop allà es bifurqués en dues direccions: una cap a Vilafranca del Penedès i Vilanova i la Geltrú i l'altra per les carenes de l'Ordal fins al Garraf (Rojo, 1974; Rojo, 2010; Cardona, 2006).

L'Estat Major i la Caserna General de l'Exèrcit de l'Ebre s'instal·laren a Vilafranca del Penedès el 16 de gener, mentre la línia de front restava establerta al riu Gaià. La caiguda de Tarragona, a més, va fer adonar-se a les autoritats militars que no hi havia línies de defensa de la capital, més enllà de les que s'havien traçat sobre els mapes. Així l'assessor soviètic Stepánov [Stoian Minev] (2003: 150) escriu:

“Solamente cuando el enemigo ocupó Tarragona caímos en la cuenta de que alrededor de Barcelona no solo no había ninguna línea Maginot, como se imaginaban muchos de nuestros

militares, sino que ni siquiera existía ni un kilómetro de pésimas trincheras”.

No era exactament així, ja que des de començaments de gener l'exèrcit republicà mobilitzà els pocs homes que restaven a la rereguarda en els pobles de l'Alt Penedès i els va obligar a anar a la serralada de l'Ordal a cavar i construir trinxeres als dos costats de la carretera de Barcelona a Tarragona (segons Testimonis orals recollits per Josep Mata i Josep Solé Armajach pel projecte de l'IEP *Tots els Noms [El Penedès, 1931-1979]*). De fet, les tropes franquistes només trobarien resistència al Gaià i a l'Ordal.

El 18 de gener la 5ena Divisió de Navarra aconseguia de creuar el Gaià. Apartir d'aquest moment i al llarg de cinc llargs dies, l'aviació franquista bombardejà sistemàticament tot el Penedès per tal d'afeblir les resistències republicanes i endarrerir l'èxode cap a la frontera¹². L'endemà, dia 19, el gruix de les tropes franquistes passà el Gaià i inicià l'ocupació del Baix Penedès, enmig de forts enfrontaments amb les forces republicanes, especialment la 158 brigada de carrabiners, que resistí a Bonastre, Masllorenç, Albinyana, la Bisbal del Penedès, el Montmell, ... tal i com podem comprovar en les fosses on hi ha les restes de soldats republicans inhumats (Iñiguez & Santacana, 2003; Arnabat, 2010b). La 13ena i la 5ena Divisió avançaren per l'interior i ocuparen Bonastre, Masllorenç, i el Montmell, mentre que les forces de la 105 i 50 Divisió ho feien per la costa (Perarnau, 1989: 157; Vidiella, 2001)¹³:

¹² El resum d'aquest atac es troba en els Partes Generals de l'Aviació franquista servats a l'Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA), lligall A-12944. Vegeu també Arnabat, 2010a; Arnabat et al. 2009, pp. 44-52.

¹³ Són molt interessants els textos redactats per

“En total una trentena de poblacions ocupades en el dia d'avui, on tot serà diferent a partir d'aquest moment: unes altres autoritats, uns altres diners i una altra salutació. L'alcalde i els que integraven el comitè segurament han passat a engrossir les caravanes cada vegada més nombroses de gent que fuig sense cap altra rumb que el nord, sense saber quan i on es detindran”.

El 20 de gener les tropes franquistes aconseguiren de trencar la resistència de les forces republicanes del XVè Cos d'Exèrcit dirigides pel tinent coronel Tagüeña a l'interior, i les del XXIVè Cos d'Exèrcit dirigides pel tinent coronel Buxó a la costa. Els franquistes ocuparen quasi tot el Baix Penedès i els primers pobles de la part septentrional de l'Alt Penedès (SERVICIO HISTÓRICO MILITAR, 1978). A partir d'aquell moment, la 5 Divisió avançà per el nord-oest del Penedès i l'Anoia, la 13 Divisió seguí la carretera N-340, i la 105 Divisió anà paral·lela a la costa, mentre que la 50 restà de reserva. L'estratègia seguida per les tropes republicanes per tal d'endarrerir l'avanç de les tropes franquistes fou la de destruir els ponts, tant del ferrocarril, com de carretera. La major part dels ponts del ferrocarril i de la carretera N-340 al Penedès foren volats.

El 21 de gener les tropes franquistes van concloure l'ocupació del Baix Penedès i ocuparen una part de l'Alt Penedès, fins a la seva capital, Vilafranca del Penedès, i del Garraf, fins a Vilanova i la Geltrú. A

partir d'aquell moment el teatre de Cal Bolet de Vilafranca del Penedès es va convertir en una presó per on passaren un miler de soldats republicans, que posteriorment foren repartits pels diversos camps de concentració franquistes. Tal i com escriu el tinent coronel republicà Tagüeña:

“El 21 de enero, los tanques y la caballería del enemigo, penetraron por todas partes en nuestra línea débil y entraron en Villafranca del Panadés, pero con el esfuerzo máximo de nuestros oficiales, que no tenían ya casi soldados, establecimos una línea delante de Ordal. Ese mismo día llegó la 196 Brigada, que procedía de la Zona Centro-Sur, a la que hicimos ocupar posiciones en segunda línea”.

Efectivament, Tagüeña al capdavant del XVè Cos d'Exèrcit que estava al Penedès organitzà una línia defensiva al llarg de la serra de l'Ordal, a dreta i esquerra de la carretera N-340 per on havia de passar forçosament el gruix de les tropes franquistes. “La defensa de les costes del Garraf anava a càrrec del XXIV Cos d'Exèrcit, però la dispersió de les unitats d'aquest sector, va impossibilitar una defensa mínimament organitzada. Malgrat tot, hi hagué resistència republicana a l'Ordal, tal i com reconeixen diversos estudis (Mezquida, 1994: 14): “En el Ordal si hubo resistencia por parte de las escasas fuerzas de Tagüeña reorganizadas tras la pérdida de Vilafranca del Penedès”.

Els enfrontament a les muntanyes de l'Ordal
El XVè Cos d'Exèrcit de Tagüeña va rebre l'ajut de la 196 Brigada Mixta recentment reorganitzada a la zona Centre i embarcada per València cap a Catalunya. Aquesta

---

Josep Tarradellas aquests dies en les seves visites al front i que es serven a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià Caixa “Guerra Civil.4.19.3 (editats recentment a Tarradellas, 2009, pp.1.165-1.184)..

Brigada Mixta no arribà sencera a Barcelona, ja que dels tres vaixells partiren de València, tant sols dos arribaren a Catalunya (Barcelona i Palamós), ja que el tercer fou apressat pels franquistes¹⁴. Aquesta Brigada que s'estava a Barcelona armant-se des de mitjan mes de gener, va ser enviada el dia 21 cap al Penedès. Fou transportada en tren fins a Molins de Rei i d'allà per camins fins a Olesa de Bonesvalls on feren nit el dia 22. Mentre les forces del XVè cos d'exèrcit es distribuïen a dreta i esquerra de la carretera de Tarragona a Barcelona ocupant les trinxeres, pous de tiradors i nius de metralladores construïts a corre-cuita els dies anteriors pels veïns dels pobles dels voltants.

El 22 de gener les tropes franquistes tenien previst avançar sobre l'Ordal, però hagueren d'aturar-se a l'alçada d'Avinyonet del Penedès degut a la resistència que presentava la línia defensiva republicana instal·lada a les muntanyes de l'Ordal (als termes municipals d'Avinyonet del Penedès, Olesa de Bonesvalls i Subirats)¹⁵. Els enfrontaments duraren dos dies, i un gran nombre de soldats republicans hi perderen la vida i foren enterrats en fosses cavades a les vinyes i a les muntanyes pels mateixos veïns¹⁶. En canvi, l'avanç

franquista va seguir per la costa, ocupant tot el Garraf, la part central de l'Alt Penedès i la septentrional. Les tropes franquistes avançaren per la carretera general. El 5è Tabor es dirigí per Sant Pere Molanta, Casa Suriol, les Gunyoles, i maset del Pechó cap l'espoló de 500 metres que té com a vèrtex el puig de les Mentides (dreta de la carretera direcció a Barcelona). El 3r Batalló de la Victòria, passà per Sant Pere Molanta, Sant Cugat Sesgarrigues, Avinyonet i Cantallops (esquerra de la carretera direcció a Barcelona). Davant d'aquesta resistència, les tropes franquistes s'instal·laren a Avinyonet i Cantallops. La segona Agrupació de la 13 Divisió, comandada pel tinent coronel Santamaría, atacà per l'interior, i a la nit hagué de muntar les peces d'artilleria del 7,5 de muntanya, conegudes com a "Perritos", per tal de vèncer la resistència republicana. Aquest dia hi hagué diversos metrallaments i bombardeigs sobre l'Ordal, serveixi com exemple aquest protagonitzat pel grup 4-G-12 de la 1a Brigada Hispana: "Se bombardean y se ametrallan seis camiones situados en el pueblo de Ordal" i en el transcurs del qual es llançaren 50 bombes i es dispararen 2.500 cartutxos de metralladora, trobant-se, però, amb "intenso fuego de a.a. de 20 m/m"¹⁷.

14 Pel seguiment de la 196 Brigada Mixta *vid.* Martínez Reverte, 2006: 190-276. Vegeu també Amigó, 2001; Arnabat, 2009, pp. 16-22; González, 2010, pp. 36-39.

15 El seguiment dels moviments de les tropes franquistes es fa a partir de la documentació pròpia d'aquestes unitats servada a l'Archivo General Militar de Àvila (AGMA): "Diario de operaciones de la 13a División (Armari 13, lligall 11, carpeta 41); "Diario de operaciones de la 5a División de Navarra (Armari 14, lligall 5, caprtea 32. Del XVè Cos d'Exèrcit republicà també es disposa del diari d'operacions servat a l'AGMA, Armari 68, lligall 991. Carpeta 13.

16 Segons Arnabat & Solé Armajach (2010), en

aquests tres municipis alt penedesencs es trobarien 20 fosses comunes a les muntanyes i vinyes, amb un mínim d'un centenar de cossos de soldats republicans). El gran nombre de restes de projectils localitzats (cartutxos de fusell i metralladores, restes de bombes d'artilleria i aèries, granades de mà, etc.) en aquesta zona és un altre indicador de la virulència d'aquests combats.

17 La Brigada Hispana protagonista algun dels metrallaments i bombardeigs aeris d'aquests dies sobre l'Ordal. Vegeu el "Partes de Misión" de la 1ª Brigada de l'Aire servats a l'AEHA lligall A-9110.

L'endemà dia 23, i un cop matxucades les línies de resistència republicana a l'Ordal per l'artilleria i l'aviació franquista, les tropes d'infanteria passaren a l'atac. L'Informe de la 105 Divisió del Cos d'Exèrcit Marroquí, descriu amb detall les operacions endegades aquest dia per aconseguir superar la resistència de l'Ordal:

“Ordené al 5 Tabor que adelantara sus posiciones para consolidar la ocupación de los Vértices Mentiras en forma que constituyera buena base de partida para el avance que había de iniciar el 1r Batallón de Mérida. Al efectuar el 5 Tabor la rectificación ordenada a vanguardia, sostuvo un combate encuentro con un batallón rojo perteneciente a una Brigada [196] traída de como refuerzo a Cataluña del frente de Madrid, que venía muy bien armada y equipada y al completo de sus efectivos, pretendía ocupar el vértice Mentiras, según orden del mando rojo que se cogió. El 5 Tabor cumplió muy bien su misión y puso en fuga al batallón haciéndole 45 muertos que abandonó y capturando 30 prisioneros. Una vez situados en la base de partida, el Tabor de Ifni-Sahara y el 1er Batallón de Mérida, que formaban el primer Escalón de la Agrupación, se inició el avance, venciendo la resistencia del enemigo que estaba reforzado por la brigada citada y era apoyada por tanques, teniendo orden de defender a toda costa el paso del Ordal, pues, conquistado este, era fácil alcanzar el río Llobregat”¹⁸

Una visió quasi coincident amb el cap de les forces republicanes en aquesta posició, el tinent coronel Tagüeña Lacorte (1973: 278-279):

“El día 23 de enero temprano la 196 Brigada, ya en primera línea se dispersó completamente sin combatir derrumbándose las esperanzas que habíamos puesto en ella. Esta Unidad se había formado a toda prisa con oficiales y soldados procedentes de todas las unidades del Ejército del Centro y no habían tenido tiempo de compenetrarse para constituir una verdadera unidad militar; eran solo un conjunto de hombres desconocidos entre sí, sin coherencia ni confianza mutua. Llegados al frente en momentos tan difíciles, se diluyeron y desperdigaron en pocas horas, pasando a engrosar la masa de desertores y refugiados civiles que llenaban todas las carreteras, dirigiéndose hacia la frontera francesa a pie y en toda clase de vehículos. Lo más triste era que esa Brigada era todo lo que se había conseguido traer por mar desde los puertos de Levante para reforzar al frente de Cataluña. [...] La 35 División [comandada per Modesto] tuvo que ocupar el hueco dejado por la 196 Brigada y cubrir la carretera de Ordal a Molins De Rei”.

Disposem, encara, d'un darrer testimoni, el del caporal d'Intendència de la citada 196 Brigada, Miguel Hernández Sánchez (cit. Martínez Reverte, 2006: 228):

“Se aproximan para encontrar al enemigo. De pronto comienza a sonar el ruido de las ametralladoras. Una

18 AGMA: "Diario de operaciones de la 105 División (Armari 11, lligall 9, carpeta 30).

fuerza franquista les ha emboscado. Los hombres comienzan a caer heridos por el fuego y se dan cuenta de que están siendo cercados. Quienes no caen heridos salen corriendo, otros intentan rendirse. Cada uno intenta salvar su pellejo. La unidad queda desecha en muy pocos minutos”.

Diversos testimonis, veïns de la zona, expliquen que aquesta Brigada que ocupava les posicions de la marge dreta de la carretera N-340 (trinxeres, nius de metralladores i pous de tiradors) defensà les seves posicions, però que al veure's sorpresa per darrera, marxaren camp a través on la majoria foren morts, i fins i tot alguns que es rendiren foren passats per les armes (Testimonis recollit per Josep Mata i Josep Solé Armajach pel projecte de l'IEP: *Tots els Noms [El Penedès, 1931-1979]*).

Per tal de superar la línia republicana de la carretera i de l'Ordal, els franquistes dividiren les seves tropes en dues columnes paral·leles a la carretera N-340: el 1r batalló de Mérida avançà per l'espaldó del vèrtex de Mentides fins al km. 66 de la carretera general (dreta de la carretera direcció a Barcelona); mentre que el Tabor Ifni-Sahara passava pels vèrtexs del Montcau i les Agulles (esquerra de la carretera). Les dues columnes s'enllaçarien en el km.66, a la reraguarda de la línia republicana:

“Ambas Unidades cumplieron sus objetivos con decisión y rapidez, haciendo muchos muertos y más de 300 prisioneros al enemigo, al que cogió muchas ametralladoras y armamento en general, un blindado, auto-algibe,

una ambulancia y varios coches ligeros y camiones, pudiendo afirmarse que se desorganizó completamente la brigada roja que llegó de refuerzo”¹⁹.

El Tabor de Ifni-Sahara s'instal·là a la cota 486 (prop de Corbera de Llobregat), el batalló de Mérida en el km.66 (on es produirà una nova topada amb les republicans), el 3r Batalló de la Victòria al vèrtex Agudo, i el 5 Tabor a la cota 519: “para continuar la persecución del enemigo que se retiraba por la carretera general”. El comandament franquista s'establí a la caseta de peons caminers que hi havia al coll d'Ordal. L'avanc posterior es va veure frenat per la voladura del pont del Lladoner. Les tropes franquistes bivaquejaren als voltants i alt de Sant Cristòfol (Cota 652).

L'endemà, les tropes franquistes traspassen el pas del Lladoner, vorejant la fondalada ja que el pont ha estat volat pels republicans, i ocupen Vallirana i Cervelló, i arriben fins al Llobregat, ocupant des d'Abrera fins al Prat. Instal·len canons del 8,8 a les muntanyes del voltant, dirigides cap al Tibidabo. Aquest dia, segons el *Parte de l'Exèrcit Franquista*, s'haurien fet 2.152 presoners republicans, i i s'ocuparen la resta de poblacions de l'Alt Penedès i del Garraf. Tal i com anota Tagüeña, el Vè Cos havia perdut ja Olesa i Martorell, i els franquistes havien ocupat Manresa; la 43 Divisió, a la qual s'havia fusionat el poc que restava del XXIV Cos d'Exèrcit, abandonava Castelldefels i el Prat de Llobregat (Tagüeña Lacorte, 1973: 279):

¹⁹ AGMA: “Diario de operaciones de la 105 División (Armari 11, lligall 9, carpeta 30).

“Solo la 35 División se mantuvo todavía 24 horas en la margen derecha del río Llobregat, delante de Molins, y destruyó concienzudamente todos los puentes grandes y chicos de la carretera”.

El president de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys, abandona Barcelona. A la nit ja no resta a la ciutat cap persona del govern de la República. Mentre, a Tarragona es reuneixen els franquistes Ramon Serrano Suñer, Dionisio Riudrejo, Josep Maria Fontana i el general Yagüe, per tal de preparar l'entrada a Barcelona i marcar la política a seguir un cop Catalunya estigui plenament ocupada. El general Rojo escriurà, uns anys després (Rojo, 1974: 123):

“No teníamos Ejército. Los hombres que por aluvión , a él llegaban servían para muy poco. La llegada de armamento no había producido ninguna reacción favorable, pues era demasiado tarde para ello. Al espíritu de resistencia había substituido la idea de salvación. Temían verse copados”.

La situació crítica de l'Exèrcit Republicà a Catalunya, provocà més d'un enfrontament entre Negrín, que tirava en cara al general Rojo que no hagués pogut establir una línia de defensa, i Rojo, que li responia que s'ha pogut retardar l'avanç franquista. El quarter general de l'Exèrcit de l'Ebre es traslladat de Vilafranca del Penedès a Martorell. Malgrat tot, Antoni Rovira i Virgili, escriurà: “Avui he vist la infinita tristesa dels uns, la sorda alegria dels altres. Allò que no hi he vist –ni avui, ni cap dia- és l'esfereïment del pànic o el contagi de la desmoralització”.

Conclusions

L'excavació de la Batalla de l'Ordal (1939) ens ha portat a una sèrie de reflexions a l'entorn de l'Arqueologia del conflicte –en aquest cas de la GCE-, sobretot pel que fa a la seva vessant més social. Com ja hem dit en la introducció d'aquest article, el projecte d'excavació (que també preveu treballs de consolidació aprofitant l'existència ja d'una ruta en aquestes restes de la batalla realitzada per un grup d'historiadors així com per aficionats de la zona) (fig. 12) tenia com a objectiu fonamental establir les bases metodològiques d'un tipus d'arqueologia que està al marge dels cercles acadèmics en les universitats peninsulars. Per tant, preteníem demostrar a partir d'un enfocament microarqueològic que podíem fer una aproximació a la batalla allunyada dels discursos heroics (d'un bàndol i un altre) que ens havia llegat la historiografia tradicional. Per això comptàvem amb un equip interdisciplinari format per arqueòlegs, historiadors, museòlegs, etc. Tot plegat, per contrastar la informació que disposàvem de la batalla a partir de fonts orals, parts de guerra, cartografia, etc. amb el registre arqueològic i, per tant, comparar allò que s'havia previst des de l'Estat Major amb el que “es contava el registre arqueològic” (en aquest cas, les trinxeres, nius i parapets i la cultura material). Des de la nostra perspectiva, això constituïa una forma de treballar la memòria, perquè no només ens havíem plantejar fer recerca sinó també presentar-la de manera coherent al públic.

Tanmateix, el problema esdevé quan en l'excavació d'una batalla tan efímera com la que és objecte del nostre estudi –que deixa un registre material extremadament fràgil-

Figura 12: Fotografies cedides per Oriol Miro Serra que mostren diferents perspectives i estructures de la batalla de l'Ordal.

ha estat totalment saquejada, sovint sense consciència de les greus conseqüències que es deriven d'actuar sense metodologia científica. Això ens deixa un buit d'informació considerable perquè en ser unes estructures tan improvisades no es pot interpretar de forma correcta el desenvolupament d'una batalla que, encara que de poc abast temporal, té un notable impacte per al final de la GCE. D'aquesta manera, què convé examinar a l'hora de valorar el perquè del continu espoli del patrimoni arqueològic del conflicte de 1936-1939? És evident que entre les causes que expliquen la "perillosa política de desaparició" que pateixen aquestes restes (González Ruibal 2007) subjeu, com hem avançat, el poc valor com a objecte científic que tenen les estructures

i paisatges que conformen aquest patrimoni que s'estén a la cultura material. Què sabem, en el nostre cas, en un inici sobre la defensa de Barcelona per part de les autoritats republicanes més enllà dels mites llegats pel discurs oficial dels vencedors i els intents de contrarèplica dels republicans? Què sabem de la GCE més enllà del desenvolupament de les Grans Batalles? Per què el saqueig d'un camp de batalla constitueix una pèrdua tant a nivell patrimonial i històric? Desenterrar un objecte de la batalla de l'Ordal significava per a nosaltres posar-lo en el seu context i, d'aquesta manera, poder aportar el punt de vista de les últimes unitats que van ser mobilitzades. I és que els objectes de la GCE, com passa en general amb la cultura material associada al conflicte

(sobretot al d'època contemporània) es caracteritzen per la seva condició humil, gairebé de ferralla²⁰, però l'important no és tant la seva estètica sinó el poder d'evocació que tenen, en aquest cas, de la guerra més quotidiana i trivial: la metralla i les bales saquejades de l'Ordal (que preteníem excavar amb un mètode científic rigorós) en el seu context podien haver-nos parlat dels últims dies de resistència del govern legítim; de la duresa d'aquells combats; de la diferència logística entre els dos bàndols que, no oblidem, mai van ser iguals. En definitiva, es tracta de plantejar una forma de fer arqueologia, i per què no, una manera de fer història i memòria que signifiqui apropar-nos al públic (Merriman, 2004). D'aquesta manera, per a nosaltres arqueologia és sinònim també d'acció i, per tant, un projecte d'arqueologia ha de passar necessàriament per "revaloritzar" aquest patrimoni comptant amb l'ajuda d'institucions culturals de la zona així com administratives i, sobretot, dels veïns i veïnes de la zona.

Tanmateix el saqueig total de la potència material del jaciment, ens porta a qüestionar-nos el següent: qui o qui són els culpables de la desaparició "gairebé" total d'aquesta cultura material? És evident que les autoritats tenen la seva part de culpa. No en va, existeix una llei patrimonial autonòmica que encara que protegeix les restes arqueològiques no ha deixat clar que tant delictes és saquejar un assentament prehistòric com un camp de batalla contemporani –encara que no cal dir que és una situació que s'estén a espais de conflicte d'altres cronologia-, tampoc cal

oblidar el rerefons polític (hem fet realment una Transició democràtica?) i, com ja hem enunciat, el no-valor científic que els àmbits acadèmics catalans i espanyols li donen a aquest patrimoni.

Potser, doncs, hauríem, com a arqueòlegs i ciutadans, plantejar-nos, parafrasejant a Francesc Torres, aprendre a llegir la història en un tros de metralla (i de bala, sivella, etc.) (Torres, 2004) i, consegüentment, ensenyar a partir d'aquests objectes al públic que l'arqueologia i la història, és a dir, que el patrimoni històric-arqueològic és cosa de tothom. Potser només d'aquesta manera acabarem amb l'espoli continuat i reiterat d'aquest; i és que ensenyar a la societat a conèixer i valorar desde la rigurositat de la disciplina el passat implica realment "revaloritzar" qualsevol resta del nostre passat²¹.

Agraïments

No voldríem acabar aquest article sense agrair a les Sres. Alexandra Lladó Santaularia i Anna Merin Garcia, i al Sr. F. Xavier Hernández Cardona per la seva participació en la campanya d'excavació. Igualment a Antoni Soler Vendrell, alcalde de Subirats, per l'interès en el projecte. Agraïm també el suport de l'Institut d'Estudis Penedesencs (IEP) sense l'encàrrec del qual aquest projecte no s'hagués dut a terme. Finalment, al Sr. Albert Espinal Valverde per ajudar a classificar els escassos materials així com organitzar les fotografies i planimetries, així com als Srs Josep Mata Massana i Ernesto González Armenteros, impulsors de la recuperació d'aquest espai de la història de la GC a Subirats.

²⁰ Una bona reflexió sobre el "valor" dels objectes de la GCE la trobem a Álvarez Martínez, 2010. Vegeu també: <<http://guerraenlauniversidad.blogspot.com/2010/11/objetos-de-gran-valor.html>> (Consulta: 31 de gener de 2011).

²¹ Sobre la relació arqueologia de la guerra i didàctica *vid.* Coma Quintana i Rojo Ariza, 2010.

BIBLIOGRAFIA

ALMANSA SÁNCHEZ, A. (2010): *Recorriendo la Memoria/Touring Memory*. BAR International Series 2168. Archaeopress, Oxford.

ÁLVAREZ MARTÍNEZ, V. (2010): "¿Chatarra o Cultura Material? A propósito de los restos muebles de la Guerra Civil en el registro arqueológico de la ciudad de Oviedo (Asturias)", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil* 4, pp. 179-201.

AMIGÓ, J. (2001): "Gener de 1939. Retirada i Ocupació versus Huida y Liberación al Baix Llobregat", a C. SANTACANA (Coord.), *El Franquisme al Baix Llobregat*. PAM, Barcelona, pp. 44-159.

ARNABAT, R. (2009): "Sis dies de gener", *La Fura* 1377, pp. 9-11.

ARNABAT, R. (coord) (2010a): *Els bombardeigs franquistes al Penedès, 1937-1939*. IEP-Cossetània, Vilafranca del Penedès.

ARNABAT, R. (coord.) (2010b): *Tots els Noms. Les víctimes de la guerra civil al Penedès*. IEP, Vilafranca del Penedès.

ARNABAT, R. & SOLÉ ARMAJACH, J. (2010): *Dossier de les Fosses de la Guerra Civil al Penedès*, treball inèdit. [s. d.], Vilafranca del Penedès.

ARNABAT, R.; GESALÍ, D. & IÑÍGUEZ, D. (2009): "La campanya aèria contra Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)", *L'Avenç* 34, pp. 44-52.

CARANDINI, A. (1997): *Historias en la tierra: manual de excavación arqueológica*. Crítica, Barcelona.

CARDONA, G. (2006): *Historia militar de una guerra civil*. Flor de Viento, Barcelona.

COMA QUINTANA, L. & ROJO ARIZA, M. C. (2010): "Arqueología y museografía didáctica en los aeródromos de guerra (1936-1939)", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 4, pp. 165-177.

CONNOR, M. & SCOTT, D. D. (1998): "Metal detector use in archaeology: an introduction", *Historical Archaeology* 32 (4), pp. 76-85.

GARCÍA CASAS, D. (2010): "Arqueologies de la Guerra Civil", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 4, pp. 267-283.

GONZÁLEZ, E. (2010): "La darrera defensa de Barcelona. De l'Ebre a l'Ordal", *El 3 de Vuit* 19 de novembre de 2010, pp. 36-39.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2007): "Making things public. Archaeologies of the Spanish Civil War", *Public Archaeology* 6 (4), pp. 203-226.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (ed.) (2008): *Arqueología de la Guerra Civil Española*. Complutum 19 (2). Universidad Complutense de Madrid (UCM), Madrid.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2009): "Topography of terror or cultural heritage? The monuments of Franco's

Arqueologia de la Batalla de Catalunya (1939).

M. Carmen Rojo-Ariza et alii..

Spain", a N. FOREBES, R. PAGE & G. PÉREZ (eds.): *Europe's deadly century. Perspectives on 20th century conflict heritage*. English Heritage, Kemble Drive, Swindon, pp. 65-72.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A., MARÍN SUAREZ, C., SÁNCHEZ-ELIPE LORENTE, M. & LORENTE MUÑOZ, S. (2010): "Guerra en la Universidad: Arqueología del conflicto en la Ciudad Universitaria de Madrid" *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939 4*, pp. 123-143.

HARRIS, E. C. (1979): *Principles of Archaeological stratigraphy*. Academic Press, London.

HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. (2007): "Espacios de guerra y campos de batalla", *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia 51*, pp. 7-19.

IÑIGUEZ, D. & SANTACANA, J. (2003): *Les Fosses d'Albinyana*. Llibres de Matrícula, Calafell.

QUESADA SANZ, F. (2008): "La 'Arqueología de los campos de batalla'. Notas para un estado de la cuestión y una guía de investigación", *Saldvie 8*, pp. 21-35.

LISTER, E. (1966): *Nuestra guerra*. Ebro, París, 1966.

MARTINEZ BANDE, J. M. (1979): *La batalla de Cataluña*. San Martin, Madrid.

MARTINEZ REVERTE, J. (2006): *La caída de Catalunya*. Crítica, Barcelona.

MERRIMAN, N. (ed.) (2004): *Public Archaeology*. Routledge, London.

MEZQUIDA, L. M. (1994): *La Batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combates de Amposta. Del río Guadalupe al Llobregat con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus, Tarragona, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú y Barcelona (1938-39)*. Diputació de Tarragona, Tarragona.

PASCUAL GARCÍA, S. (2010): "La Guerra Civil espanyola i el seu patrimoni. Exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939 4*, pp. 145-162.

PERARNAU, J. (1989): *Diari de la caiguda de Catalunya*. Ediciones B, Barcelona.

POLLARD, T. & BANKS, I. (2005): "Editorial –why a journal of Conflict Archaeology and why now?", *Journal of Conflict Archaeology 1*, pp. iii-vii.

QUEROL, C. (2006): *Robert Capa. Tragèdia republicana al final de la Guerra Civil Espanyola. El reportatge fotogràfic del 15 de gener de 1939*. CCAP, Vilafranca del Penedès.

ROJO, V. (1974): *Alerta los pueblos! Estudio político-militar de la guerra civil española*. Ariel, Barcelona.

ROJO, V. (2010): *Historia de la guerra civil española*, edició a cura de Jorge Martínez Reverte, RBA, Madrid.

RUBIO CAMPILLO, X. (2009a): "La guerra: investigar para museizar", *Hermes: revista de museología 1* (Exemplar dedicat a: Museografías emergentes), pp. 60-66.

M. Carmen Rojo-Ariza et alii.

Arqueologia de la Batalla de Catalunya (1939).

RUBIO CAMPILLO, X. (2009): *Modelització i simulació aplicades a la recerca i interpretació de camps de batalla*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. Consultable a [<http://www.tdx.cat/TDX-0720109-092434>]

SANTACANA MESTRE, J. (2008): *Escenari de la batalla de Talamanca. Intervenció Arqueològica Preventiva. 437 K121 N796*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Informe inèdit. Consultable a [[http://www.guerradesuccessio.cat/images/documents/Talamanca \(2\).pdf](http://www.guerradesuccessio.cat/images/documents/Talamanca (2).pdf)]

SERVICIO HISTÓRICO MILITAR (1978): *Partes oficiales de Guerra. Tomo I Ejército Nacional. Tomo II Ejército de la República*. SHM, Madrid, SHM.

SCHOFIELD, J. (2005): *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. Duckworth, Londres.

SCOTT, D.; FOX, R. A. & CONNOR, M. A. (1989): *Archaeological Perspectives on the Battle of Little Big Horn*. University of Oklahoma Press, Norman.

SOLE SABATE, J. M. (1987): *L'ocupació militar de Catalunya*. L'Avenç, Barcelona.

SUTHERLAND, T. & HOLST, M. (2005): *Battlefield Archaeology - a guide to the Archaeology of Conflict*. British Archaeological Jobs Resource, London.

STEPANOV [Estoian MINEV] (2003): *Las causas de la derrota de la república española*. Miraguano, Madrid.

TAGUENA LACORTE, M. (1973): *Testimonio de dos guerras*. Ediciones Oasis, Mèxic.

TARRADELLAS, J. (2009): *Crònica de la Guerra Civil a Catalunya*. Vol. 2, DAU, Barcelona.

TORRES, F. (2004): "El protocolo", *El País* 29 de desembre de 2004.

VIDIELLA, A. (2001): *El Vendrell 1936-1939*. Ramon Nadal, El Vendrell.

VILLARROYA, J. (2004): "La Campanya de Catalunya". A: SOLÈ SABATE, J. M. (dir.): *La guerra civil a Catalunya* 4. Edicions 62, Barcelona.